

על מעמדה של ירושלים באסלאם

כאשר ירושלים עולה להיות מוקד הסכסוך בינינו ובין הפלסטינאים, ראוי לנו לבדוק את מקורות יניקתה של העמדה הערבית בסכסוך. ננסה להתחקות אחרי מעמדה של ירושלים באסלאם, הן מן הבחינה התאולוגית הן מהבחינה ההיסטורית. משמע: מהו מעמדה של ירושלים ביחס למכה ולאמדינה? כיצד התייחסו המוסלמים אל ירושלים במהלך תולדותיהם, הן במלחמתם למענה הן במשך שלטונם עליה? האם ראו בה את בירתם, או שמא הייתה זו עיר מני ערים אחרות אשר עליהן שלטו?

אם נפגוש מוסלמי ברחוב ונשאלהו מהו מקור קדושתה של ירושלים באסלאם, הרי שללא כל צל של ספק הוא יפנה אותנו אל סורה 17 בקוראן, פסוק 1, בו נאמר כהאי לישנא: "ישתבח [אלוהים] אשר הסיע את עבדו בלילה מן המסגד הקדוש ["אלמסג'ד אלחראם"], אל המסגד הקיצון ["אלמסג'ד אלאקצא"], אשר ברכנו את מעגלו, למען נראהו מאותותינו, כי הוא השומע והרואה".¹ מפסוק זה עולה כי אללה הסיע את עבדו, מחמד, מהמסגד הקדוש, כנראה בסביבות מכה, אל המסגד הקיצון, אשר על מיקומו רבו המחלוקות, כדי להראותו מנפלאותיו. מעיקרא סברו המוסלמים, כרוב החוקרים בני תקופתנו, כי "אלמסג'ד אלאקצא" מצוי בשמים ושמחמד עלה ממכה השמימה כדי להתקדש לנבואה. בחלוף תקופה לא ארוכה נתקבלה באסלאם התפיסה, הרווחת בו עד היום, כי הוא מצוי בירושלים. כלומר: אם מפשט הפסוק מסתבר, כי מסעו של מחמד היה דו שלבי, קרי: ממכה השמימה ובחזרה, הרי המקובל בעולם המוסלמי כיום הוא, כי מסעו של הנביא היה תלת שלבי: ממכה-לירושלים-לשמים, ובחזרה למכה. בעוד שקודם דובר על "אסרא", כלשון הפסוק, המסע ממכה לירושלים, הרי שברבות הימים דובר, נוסף על ה"אסרא", על ה"מעראג", העלייה מירושלים השמימה.

* ד"ר יאיר שיפמן הוא ראש החוג לערבית במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין.

1. תרגום פסוקי הקוראן המובא כאן הוא לפי י"י ריבלין, תל אביב תשכ"ג, ולפי ספירת הפסוקים שם.

האגדה מספרת, כי המלאך גבריאל העיר לילה אחד את הנביא משנתו והסיעו על בהמת הפלא "אַלְבֶּרַאק" לירושלים. מחמד קשר את בהמתו בטבעת מיוחדת לבהמות הנביאים שהייתה תקועה ליד הכותל המערבי, ולכן מכונה הכותל עד היום אצל הערבים "אלבראק". שם מצא מחמד סולם נפלא, עשוי זהב, כסף ואבנים טובות, ובאמצעותו עלה עד אשר הטיסו המלאך גבריאל אל הרקיעים העליונים. שם פגש מחמד את נביאי האסלאם, ראה את ייסורי הרשעים בגיהנום ותענוגות הצדיקים בגן עדן, זכה לדבר פנים אל פנים עם אללה ולשמוע ממנו את בשורת האסלאם. בסורה 5, פסוק 24 נאמר: "עמי, בואו אל הארץ הקדושה אשר צוה אלהים לכם ולא תסוגו, פן תאבדו [לעד]". אלו הם דברי משה לבני ישראל בסיפור המרגלים, כמובא בקוראן.

עולה מדברינו עד כאן כי לא זו בלבד שירושלים אינה נזכרת כלל בקוראן, אלא דרך אגדה ופרשנות מאוחרת, הרי אף קדושתה של ארץ ישראל נזכרת בקוראן לא כקדושה מוסלמית אותנטית, אלא ממקורה היהודי.

אם נבדוק את תוכני נבואתו של מחמד במכה יתברר לנו בעליל כי הם שאובים - ובמודע - ממקורות יהודיים ברובם: אחדות האל, יום הדין, שכר ועונש, חשיבותה של התפילה וכו'. יתרה מזו: כאשר נתקל מחמד בהתנגדות מצד המכאים הוא קורא להם במפורש לשאול את חכמי ישראל,² ואף מביא להם דוגמות מן המקרא.³

מיד לאחר ההגירה לאלמדינה, כאשר פגש מחמד בשלושה שבטים יהודיים ורצה לאסלמם, הוא ערך כמה שינויים בהלכה המוסלמית במגמה ברורה ליצור גשר בינו ובינם, והעתקת כיוון התפילה לירושלים היא אחת מהם. משהשיבו היהודים את פניו ריקם שינה הנביא את כיוון התפילה למכה, כפי שמצוים המוסלמים לעשות עד עצם היום הזה. על רקע זה נבין את הנאמר בסורה 2, פסוק 136: "אמור יאמרו הפתאים באנשים: למה זה הסירם מדרך פניהם אשר היו פונים בתפילתם מאז? אמור: לאלהים המזרח והמערב והוא ינחה את אשר ירצה באורח מישרים". יש כאן רמז לשינוי אשר חולל מחמד בכיוון התפילה המוסלמית (ה"קֶבֶלָה"), לאחר שנכזבה תוחלתו מאסלום היהודים. הרמת קרנה של ירושלים באסלאם העתיק לא הייתה אלא אפיזודה זמנית גרדא שעבר זמנה ובטל קרבנה.

2. סורה 16, פסוק 43; סורה 26, פסוק 197. על נבואת מחמד במכה ראה: יפה, עמ' 30-52.

3. למשל: סורה 12 (על יוסף), סורה 28 (על משה), ועוד.

משום כך, אחד משמותיה של ירושלים עד היום הוא "אולא אלקבלתין ות'אלת' אלחרמין", קרי: הראשונה שבשני כיווני התפילה (הכיוון השני והמרכזי לתפילה עד היום הוא מכה) והשלישית במעמדה אחרי שני המקומות הקדושים (מכה ואלמדינה). המעניין הוא כי "אולא" (ראשונה) היא קביעה כרונולוגית בלבד, ואילו "ת'אלת'י" (שלישי) היא קביעה מהותית: אין ירושלים נהנית באסלאם ממעמד של "חרם", מקום קדוש אשר חלים עליו כללי כבוד ופולחן כאיסור לחימה, ציד, כריתת עצים וכדומה. ממעמד זה נהנות אך ורק מכה ואלמדינה: קדושתה של מכה נעוצה בקוראן, ואילו קדושתה של אלמדינה נובעת מן החדית' ומעובדת היות הנביא קבור בה. מעבר לכך: עלייה לרגל לירושלים לא נחשבה מאז ומעולם לחג' אמת'י, אלא ל"זיארה", ביקור במקום קדוש הנמוך בחשיבותו לעומת ה"זיארה" לקברו של הנביא באלמדינה.

"האפיזודה היהודית" בחיי מחמד היא אפוא דו שלבית, בחינת דבר והיפוכו. מחמד ה"מכאיי", הכולל לענייננו אף את השנה וחצי הראשונה באלמדינה, מערה בתורתו - בידעין ובמוצהר - אלמנטים יהודיים רבים. מחמד ה"מדינאיי", תרתי משמע, משנה את דרכו. מפגשו עם היהודים סייע לו לעצב את דתו החדשה והיהדות שימשה בשבילו במידה רבה תשליל אשר על רקעו מתבהרת דתו החדשה, זו הצומחת בצד היהדות, ובמידה רבה בניגוד לה. שינוי מקומה של ירושלים הוא אחת הדוגמאות לשינוי המכריע אשר חל בתפיסתו את היהדות.

קיים כאן אפוא תהליך כפול. מחד גיסא, ביטול מעמדה של ירושלים כ"קבלה" מיד לאחר ההגירה תרם לירידת מעמדה וקדושתה באסלאם העתיק. מאידך גיסא, מיקומו של "אלמסג'ד אלאקצא" בירושלים במקום בשמים, וזאת לאחר מותו של הנביא, גרם דווקא לעליית מעמדה של ירושלים. "הורדת" המסגד לירושלים אינה אלא פירוש מחדש של אותו פסוק בסורה 17, על רקע שינויים היסטוריים בתקופה שלאחר מות הנביא, אשר במסגרתם עלתה חשיבותה של ירושלים בעיני המוסלמים.

מהם השינויים אשר אירעו במעמדה של ירושלים אחרי מות הנביא? המוסלמים כבשו את ירושלים בשנת 638, והיא הייתה אחת הערים האחרונות אשר נכבשו במהלך כיבוש סוריה. בראש כובשיה לא עמד החליף עמר, כי אם קצין זוטור. היא לא הפכה להיות בירת הפרובינצייה החדשה פלסטין והמוסלמים לא כינו אותה בשום שם המעיד על קדושתה וחשיבותה, אלא כינוה "איליא", בהשפעת "איליה קפיטולינה" הרומית.

עובדות אלה מורות כי לפחות בתקופה הראשונה לאחר מות הנביא, תקופת "אלח'לפא אלראשדון"⁴, לא נחשבה ירושלים לעיר בעלת חשיבות מיוחדת. שהרי אלמלא כן, לבטח היה החליף עמר מתכבד לעמוד בראש כובשיה, קובע בה את בירתו, מעניק לה שם מוסלמי המצביע על קדושתה, ולא משאיר אותה לסוף תהליך הכיבוש של סוריה. תהליך אסלומה של ארץ ישראל בעקבות הכיבוש המוסלמי הוא אף מיניה וביה תהליך של חדירת מסורות יהודיות ("אסראיליאת") ונוצרות בדבר קדושת ירושלים אל תוך האסלאם. זאת, משום שאותם מתאסלמים חדשים המשיכו להחזיק באמונותיהם העממיות הקודמות, אשר לא עמדו בסתירה לאסלאם וחדירתן אל תוך האסלאם אף העשירה אותו. כדוגמה לכך אפשר לראות את שינוי שם העיר מ"איליא" ל"בית אלמקדס", שהוא קיצור של "מדינת בית אלמקדס", דהיינו: העיר של בית המקדש. ניכרת בעליל השפעת בית המקדש היהודי, אשר המסורת המוסלמית קושרת באישיותו של כעב אלח'באר, מראשוני המומרים היהודים. שינוי השם ל"אלקדס", המקובל עד ימינו אנו, חל כנראה במאה העשירית, אולי בעקבות שימוש הלשוני של יהודים דוברי ערבית.

אט אט הולכת ומתפתחת התפיסה כי מקור קדושתה של ירושלים נובע מעצם היותה "אבן השתייה" אשר מעליה נבנתה כיפת הסלע, טבור העולם.

אף הקמתו של בית התפילה המוסלמי הראשון על הר הבית, על ידי החליף עמר, מדרום לאבן השתייה על פי המסורת היהודית, ולא מצפון לה, יכולה להיות דוגמה טובה לביטוי של שקיעין של אמונות יהודיות בלבן של מתאסלם ככעב אלח'באר. כאשר ביקר החליף עמר בהר הבית נתלווה אליו אותו מומר, אשר הסיר את נעליו מעל רגליו, מסתמא בשל יראת הכבוד שחש כלפי הר הבית עוד מתקופת יהדותו. הוא אף הציע לעמר לבנות את המסגד מצפון לאבן השתייה, ולא מדרום לה, לבל יפנו המוסלמים, בפנותם בתפילתם לעבר מכה, את אחוריהם כלפי אבן השתייה. עמר דחה את בקשתו זו של כעב כדי למנוע מהמוסלמים את ההשתחויה גם בכיוון שרידי בית המקדש היהודי בעת תפילתם בכיוון מכה. זו כנראה הסיבה לכך שעד היום מפנים המוסלמים את אחוריהם לקודש הקודשים ולאבן השתייה במסגד אלאקצא בתפילתם לעבר מכה.

4. ארבעת החליפים אשר שלטו אחרי מות מחמד, בשנים 632-661, הם: אבו בכר, עמר, עת'מאן ועלי. פרטים עליהם ראה: יפה, עמ' 102-123.

לתהליך עממי זה נוסף גורם מדיני חשוב הקשור במדיניותם של חליפי בית אַמִיָה. בשנת 691 בנה החליף האומיי עבד אלמלכ (ששלט בשנים 685-705) את "כיפת הסלע" ("קַבַּת אלצַחְרָה"), המבנה האסלאמי הקדום ביותר ששרד והנקרא בטעות "מסגד עמר". בתחילת המאה השמינית הוקם "אלמסג'ד אלאקצא" בהר הבית, כנראה על ידי החליף אלוליד, בנו של עבד אלמלכ (705-715). מסגד זה משמש מקום תפילה למוסלמים בימי שישי ובחגים, ואילו כיפת הסלע לא נועדה לתפילה בציבור.

נחלקו הדעות בנוגע לנסיבות הקמתם של שני המבנים. דעה אחת שמה את הדגש בעליית קדושתה של ארץ ישראל בכלל ושל ירושלים בפרט במחשבת האסלאם. זאת בעיקר בחוגי חסידים, בהשפעת מתבודדים ונזירים, בחלקם נוצרים, אשר הרבו בעלייה לארץ ישראל וראו בשהייה בה מצווה שיש בה משום התעלות רוחנית ודתית. דעה אחרת שמה את הדגש ברצון להתחרות בכנסיות הנוצריות המפוארות, הן בארץ ישראל הן מחוצה לה, ואף לעלות עליהן. יש כאן אף נימה פוליטית, שהרי הממלכה הנוצרית הגובלת בחליפות האומיית והמתפארת בכנסיותיה היפות, ואשר כנגדה מקיימים האומיים את מצוות הג'יהאד, היא ממלכת ביזנץ. הציטוטים הפולמוסיים מתוך הקוראן כנגד הנצרות המעטרים את "כיפת הסלע" ושעריה מעידים על מגמה זו.

הקמת שני המסגדים הללו הביאה ליצירת מסורות שבעל פה ("חֲדִיתִיִּים") ולפירוש מחדש של הפסוק הראשון מסורה 17 מתוך קישור מסע הלילה עם ירושלים. עד אז לא היה המושג הקוראני "אלמסג'ד אלאקצא" חד משמעי אלא נתון לפרשנויות אחדות. הסיפור על מסע הלילה של מחמד, אשר הפך ממסע דו שלבי, כפשוטו של הפסוק בקוראן, למסע תלת שלבי, תוך כדי הפיכתו לאירוע היסטורי אשר אין ערעור אל אמתותו, הוא ניסיון לקשור את הקמת המסגדים בתולדות הנביא עצמו. אגדה זו זכתה, ועדיין זוכה עד עצם היום הזה, להדים עמוקים ביותר בלבו של כל מוסלמי. זאת אף על פי שהן ראשוני האסלאם הן גדוליו בימי הביניים ניסו להמעיט בחשיבותה ולראות בה חלום או לפרשה כאלגוריה לעלייתו הרוחנית של הנביא. יתרה מזו: העלייה לשמים נעשתה אחד ממועדי השנה המוסלמית. ב-27 לחודש רַגִ'ב, החודש השביעי בשנה המוסלמית, נקבע חג, ובו נקבעת תפילה מיוחדת לזכר המאורע.

שינויים אלו אינם נעדרי השפעה על ספרות החדית' המוסלמית, ובעיקר על אותה ספרות הקרויה "שבחי ירושלים" ("פַּצְ'אָל אַלְקַדְס"). חיבורים הנושאים את שבחיהן של ערים אחרות באסלאם הבינוימי מופיעים כבר במאה ה-9 לסה"נ, ואילו ספרות דומה הנושאת את שמה של ירושלים

מופיעה רק כעבור כ-200 שנה, במאה ה-11. זאת ועוד: חיבורי השבחים לשאר ערי האסלאם חוברו בידי בני אותן ערים, פרט למכה ולאמדינה, אשר בשל קדושתן זכו לחיבורים כאלו אף מפרי עטם של זרים.⁵ העובדה שירושלים אינה נכללת באותה קטגוריה של מכה ואמדינה, בתוספת האיחור בהופעת ספרות זו הנושאת את שמה, אומרת דרשני הן לגבי קביעת מעמדה הן לגבי עיתויו.

חכמי הדת במאות הראשונות לאסלאם נמנעו מלתת לירושלים כל מעמד מקודש. זאת בגלל מיעוט מסורות מהימנות המיוחסות לנביא בנושא זה, עקב חדירת אמונות עממיות המתבססות על מסורות יהודיות ונוצריות ובשל מאמצי האומיים להאדיר את שמה של ירושלים בעיקר מנימוקים פוליטיים. כל אלה יצרו תגובת נגד בקרב חכמי הדת, שמקום מושבם היה בעיקר באמדינה, ואשר חששו מפני עליית מרכז דתי שיתחרה במכה ובאמדינה וללא סימוכין מהימנים במסורת המוסלמית. אנשים אלו מיקמו את "אלמסג'ד אלאקצא" בשמים ופרסמו חדיתיים המעלים את קדושת מכה ואמדינה, למשל: "יש לבקר בשני מסגדים: מסגד הנביא ומסגד אמדינה", או: "עדיף בעיניי [אמר אחד מחברי הנביא] להתפלל על חולות אדומים [אחד מכינוייה של מכה] מאשר להתפלל בירושלים". ואם כבר נלקחת ירושלים כמקום מקודש, הרי שהיא ממוקמת אחרי מכה ואמדינה: "אין לקשור את אוכפי הגמלים [לצורך עלייה לרגל] אלא לשלושה מסגדים: מסגד מכה, מסגד אמדינה ומסגד אלאקצא".⁶

הפולמוס הסוני-שיעי תרם אף הוא לדחיקת מעמדה של ירושלים, אולם מסיבה אחרת: כדי להעלות את מעמדה של כופה, הקדושה לשיעים. כדוגמה לכך ניתן לראות אותו חדית' המספר על האמאם השיעי השישי ג'עפר אַלְצַאדֶק, אשר נשאל: "מהם המסגדים שיש להם שבחים? והוא ענה: מסגד מכה ומסגד הנביא [באמדינה]. ואז שאלו השואל: ומה על מסגד אלאקצא? וענה ג'עפר אלצאדק: מסגד זה נמצא בשמים, אליו הוסע הנביא בלילה. והקשה השואל: הרי האנשים אומרים כי מסגד זה נמצא בירושלים? וענה ג'עפר: מסגד כּוּפָה טוב מזה שבירושלים".⁷

לאותו פולמוס פנימי בתוך עולם האסלאם, אשר החדיתיים הללו הם בבחינת אפס קצהו של עושרו הבלתי נדלה, נודעה דינמיקה משלו: הוא

5. חסון, עמ' 283-284.

6. שם, עמ' 291-295.

7. שם, עמ' 287-288.

העשיר והפרה את ספרות "שבחי ירושלים", הן לחיוב הן לשלילה. מאידך גיסא, "מיקס" פולמוס זה את מעמדה של ירושלים כשלישית בחשיבותה בעולם האסלאם.

מנגד עלו גורמים אשר סייעו להעלאת מעמדה של ירושלים. האומיים פעלו רבות להדגשת מעמדה של עיר זו כמקודשת לאסלאם במבני קודש, בטקסים מפוארים, בבניית שני המסגדים ובתעמולה רבה. סגפנים ומטיפים רבים, אשר בילו חלק מחייהם בירושלים, פעלו רבות להחדרת המסורות בדבר שבחי ירושלים לתודעת ההמונים. אף הימצאות קברי צדיקים ונביאים בעיר העלתה את קדושתה בעיני ההמון. הרי האסלאם מכיר בנביאי היהודים והנוצרים, אשר חלקם לפי המסורת קבור בה. מעבר לכך: הימצאות קברי צדיקים במקום מסוים והאפשרות להתפלל שם מעלה את כבוד המקום בעיני המוסלמי הפשוט. יהודים ונוצרים שהתאסלמו הביאו עמם מסורות מדתותיהם הקודמות, והן נכנסו לאסלאם כ"אַסְרַאִלִיָּא" ונעשו בשר מבשרה של הדת החדשה.

מיסטיקנים מוסלמים, אשר מקצתם הושפעו מעמיתיהם הנוצרים, הפיצו חֲדִיתִיִּים רבים על קדושת העיר בפרט וארץ ישראל בכלל. הם אף באו לבקר בה, בילו בה שנים מספר מחייהם, פנו בדרישה למוסלמים לעלות אליה לרגל ואף תבעו ישיבת קבע בה. הבולט שבהם הוא אלְגַזְאִלִי (1058-1111). הם ייחסו לנביא חֲדִיתִיִּים רבים בזכות קדושתה, למשל: "ארץ ישראל היא המובחרת שבכל ארצותי, ולפיכך אני שם בה את הטובים שבעבדי", או: "הדר בירושלים דומה למי שנלחם [מלחמת הקודש] גִ'הָאֲד", או: "מי שמת בירושלים הרי הוא כאילו מת בשמים ולא ייענש ביום הדין", ועוד ועוד.⁸ הדמיון של חֲדִיתִיִּים אלו לדברי חז"ל בשבחה של ארץ ישראל וירושלים בולט לעין.⁹

8. סיון, עמ' 38-39.

9. להלן כמה דוגמאות:

- א. "זאת הארץ אשר תפל לכם בנחלה" (במדבר לד, ב). אמר הקב"ה: הארץ שלי היא וישראל שלי הם, מוטב שאנחיל את שלי לשלי. (תנחומא, במדבר לד).
- ב. אמר הקב"ה למשה: הן הארץ חביבה עלי, שנאמר: "ארץ אשר ה' אלהיך דרש אותה תמיד" (דברים יא, יב); וישראל חביבים עלי, שנאמר: "כי מאהבת ה' אתכם" (דברים ז, ח). אני אכניס את ישראל שהם חביבים עלי לארץ שהיא חביבה עלי. (במדבר רבה כג).
- ג. כל הקבור בארץ ישראל כאילו קבור תחת המזבח, שנאמר: "וּכְפָר אֲדַמְתוּ עִמּוֹ" (דברים לב, מג).
- ד. כל הדר בארץ ישראל וקורא קריאת שמע שחרית וערבית ומדבר בלשון הקודש הרי הוא בן העולם הבא. (ספרי, דברים לב).

הגורמים אשר מיתנו תהליך זה נבעו, כאמור, מגישת העלמא (חכמי הדת המוסלמים), אשר אף דבקו בפירוש המקורי של סורה 17, פסוק 1, שבה אין ירושלים נזכרת כלל; מאי קביעתה כעיר בירה (רמלה נקבעה כבירת פלסטין); וגם ממעמדה הנחות הן כמרכז יישובי הן כמרכז אינטלקטואלי.

מסעי הצלב חוללו מפנה במעמדה של ירושלים, אם כי לא בטווח הקצר. בדור שקדם למסעי הצלב ולכיבושה של ירושלים (1099) עברה העיר פעמים מספר מיד ליד, וכיבושה בידי הצלבנים לא נראה אלא כחוליה בשרשרת של כיבושים אשר לא הרשימו כלל את המוסלמי הפשוט. העובדה שעכשיו הכובש הוא נוצרי לא הרשימה יותר מכיבושה בידי הפאטמים השיעים שנים אחדות קודם לכן. דעת הקהל נשארה אדישה לשינוי אף במחצית הראשונה למאה ה-12, אף שהפרנקים חיללו מסגדים ופגעו פיזית במוסלמים.

השינוי מתחיל כאשר שני שליטי חלב, ולימים שליטי סוריה כולה, זנגי ונור אלדין, כובשים את נסיכות אַדְסָה הצלבנית (1144) וקובעים להם כיעד לשחרר את עיר הקודש משלטון הכופרים באמצעות מלחמת גיהאד. עם תבוסת הצלבנים מידי צלאח אלדין אלַאיוּבִי בקרני חיטין ב-1187 מגיעה תעמולת הגיהאד לשיאה. תעמולה זו התמקדה בכמה נושאים:

א. יש לשחרר את שני המסגדים, אשר עליהם מתבססת קדושת ירושלים. כאן עולה ההדגש על האסרא והמעראגי (סורה 17, פסוק 1) כראיה לזכותם של המוסלמים על העיר. זאת תוך מיקום שניהם בירושלים של מטה ולא בשמים.

ב. עברה של העיר. היא אחת משלוש הערים הקדומות בעולם, כולל מכה ואלמדינה, כמובן. היא אחת מארבע ערי גן עדן, יחד עם מכה, אלמדינה ודמשק. שלושת האבות, ישו ומריה גרו בה. יהושע כבש אותה, שלמה בנה בה את בית המקדש. הנביאים קיבלו בה את בשורתם ומחמד קבעה ככיוון התפילה (קבֶּלָה) הראשון של האסלאם.

ג. ביום הדין תועבר הכעבה לירושלים. כל המין האנושי יקום לתחייה על הר הזיתים, וממנו ימתח גשר ("אלצֶראט") אל הר הבית – שם יעמדו אנשים למשפט – עד גיא בן הינום. מלחמת גוג ומגוג ("יאגיוגי וַמַּאגיוגי"), המבשרת את בוא יום הדין, תתנהל בסביבות ירושלים.

ד. עלייה של ספרות שבחי ירושלים, אשר מטרותיה: הגנת העיר, אכלוסה ועלייה לרגל אליה. לדוגמה: "כל המבקר בירושלים גמולו גן עדן", "כל המטהר גופו ומתפלל בירושלים זוכה למחילת כל חטאיו והופך להיות נקי כביום היוולדו", "כל הדר בירושלים כמוהו כלוחם למען

אללה" ועוד¹⁰. גם כאן, נוסף על מה שהוצבע עליו לעיל, ניתן לראות דמיון בין החדיתיים הללו ובין דברי חז"ל בשבחה של ארץ ישראל.¹¹ המאפיין תעמולה זו הוא שהיא נמנעת – ובמכוון – לשנות את ההייררכייה של המקומות המקודשים לאסלאם. משמע: למרות מיסודה של קדושת ירושלים, אשר עד אז הייתה שנויה במחלוקת ונתקבלה עתה אף על חכמי ההלכה באסלאם, היא נשארת שלישית במעלה אחרי מכה ואלמדינה.

עם עליית הממלכה הממלוכית (1250), ואחר כך אף בימי שלטון העת'מאנים בארץ ישראל (1517-1917), הולך רעיון מרכזיות ירושלים ושוכך, מן הסתם משום שאין היא מהווה יעד לכיבוש על ידי זרים ואין איש מעמיד בסכנה את אופייה המוסלמי. מסתבר, טוען פרופ' ע' סיוון, כי הזיקה בין רעיון הג'יהאד לרעיון קדושת ירושלים נעלמה משנעלמו הנסיבות ההיסטוריות שבהן צמחה.¹² מאידך גיסא, הג'יהאד של המאות 12-13 הסיר את הספקות בנוגע לקדושתה של העיר ושם קץ לוויכוחים על עצם קדושתה. עיר זו לא הפכה כתוצאה מכך למרכז רוחני, יישובי, אינטלקטואלי או מנהלי חשוב יותר מקודם. הממלוכים התמקדו במצרים ובמיוחד בקהיר, ואילו העת'מאנים התרכזו יותר באסיה הקטנה ובחלק האירופי של ממלכתם. המכנה המשותף לענייננו של שתי הממלכות הללו הוא שארץ ישראל בכלל וירושלים בפרט נעשו אזור שולי וחסר חשיבות. עם תחילת ההתיישבות הציונית חזרה ירושלים לעורר את תשומת לבם של אנשי הדת והפוליטיקאים הערבים, לאחר מאות שנות "תרדמה". כינון המועצה המוסלמית העליונה ועלייתו של חאג' אמין אלחסיני לנשיאה בשנות העשרים לוו בתעמולה אנטי ציונית ארסית, תוך כדי טיפוח מעמדה של ירושלים בעיני העולם המוסלמי והאדרת חשיבותה על שני מסגדיה הגדולים. שניהם שופצו באופן יסודי ביזמתו ובהנהגתו של חסיני ונוסף על כך הוקמו בסמוך להם ספרייה דתית ומוזאון לאמנות האסלאם. כך גייס חאג' אמין את תמיכתם הכספית והפוליטית של מיליוני מוסלמים בכל רחבי העולם למקומות הקדושים לאסלאם ובאמצעותם לבעיה

10. סיוון, עמ' 41-42. פירוט נוסף ראה: סיוון, צלב, עמ' 289-295.

11. למשל:

- א. לעולם ידור אדם בארץ ישראל בעיר שרובה גויים ואל ידור בחוצה לארץ בעיר שרובה ישראל, שכל הדר בארץ ישראל דומה למי שיש לו אלוה... וכל הדר בחוצה לארץ כעובד עבודה זרה. (כתובות קי.)
- ב. כל המהלך ארבע אמות בארץ ישראל מבטח לו שהוא בן העולם הבא. (כתובות קיא.)

הפלסטינית. מאמצי היהודים להביא לידי קביעה חוקית שמותר להם להביא לרחבת הכותל כיסאות וספסלים, להציב מחיצה בין גברים לנשים בשעת התפילה ובעקבות כך לרכוש את הרחבה מידי הוֹקֶף – את כל אלו פירשו המוסלמים, בראשות חאג' אמין, כניסיון להשתלט על "אלתֶרם אלשֶרִיף", הר הבית. חאג' אמין החל במסע שיטתי בכל רחבי העולם המוסלמי כאילו קודשי האסלאם נתונים לסכנת השתלטות יהודית. תעמולה זו האדירה את שמו של חאג' אמין בכל רחבי העולם המוסלמי והייתה אחת הסיבות לפרעות הכותל ב-1929.¹³

איחודה של ירושלים על ידי ישראל במלחמת ששת הימים ושליטתה על הר הבית עוד החריפו את הבעייה מן הצד המוסלמי. שהרי עד אז היה הר הבית ביד המוסלמים, ואילו מ-1967 אנחנו השולטים בו והתביעה להחזרת המצב לקדמותו נעשתה מוטיב מרכזי בתעמולה ובמעש המוסלמי. מסתבר אפוא, כי כבמאות ה-12-13 כן אף במאות ה-20-21, כאשר חשים המוסלמים באיום חיצוני של דת יריבה על אחיזתם בירושלים ובשני המסגדים, עולה לאין ערוך מעמדה של העיר בכתיבה, בתעמולה ובמעש הדיפלומטי והפוליטי. ההבדל הוא שהתמסדות קדושתה של ירושלים באסלאם בעקבות מסעי הצלב היוותה נקודת מוצא למרכזיותה של העיר בתעמולה נגד ישראל למרות "תרדמה" של כמה מאות שנים.

מסתבר, טוען פרופ' פראוור,* כי מאז הכריז דוד המלך על ירושלים כמקדש מלך וכעיר מלוכה, כל העמים אשר קיבלו את התנ"ך כספר המקודש להם, או כחלק בלתי נפרד ממורשתם הרוחנית, קבעו את ירושלים כבירתם. הדברים אמורים לגבי מלכות יהודה וישראל, מדינת החשמונאים, תקופת המנדט ומדינת ישראל. שאר העמים אשר שלטו כאן – המצרים, הבבלים, הפרסים, האומיים, העבאסים, הממלוכים והעיתמאנים – לא קבעוה כבירתם ואף לא נתנו לה מעמד מכובד ומרכזי. בשבילם קיסריה, רמלה, עזה וצפת היו הערים הראשיות. מעבר לכך: ירושלים הייתה עיר בירה רק כאשר נהנתה ארץ ישראל ממעמד עצמאי. כאשר הייתה במעמד של פרובינצייה, כחלק מאימפריה גדולה, לא זכתה למעמד של בירה או עיר מרכזית. במשך כ-1300 שנה, בין הכיבוש הערבי והכיבוש הבריטי, שבהן

* פרופ' יהושע פראוור, היה ראש החוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים, עסק בחקר ימי הביניים ובעיקר בתקופת מסעי הצלב.

12. סיון, צלב, עמ' 301-302.

13. פורת, עמ' 158-168, 201-222.

שלטו בארץ ישראל שושלות מוסלמיות, הייתה זו פרובינצייה חסרת חשיבות אשר גורלה הפוליטי נקבע על ידי התנאים אשר שררו באותה ממלכה שהיא הייתה חלק ממנה. היא הייתה אזור שולי שאף במקורות המוסלמים תפס מקום קטן.¹⁴

אם נדמה לנגד עינינו את שלוש הדתות לעמודים, אשר ירושלים היא אחת הלבנים בהם, ברור שכאשר נשמיט לבנה זו מן העמוד היהודי או הנוצרי הרי שללא כל צל של ספק יתמוטט העמוד כבניין קלפים. זאת משום שלא ניתן לדמות את היהדות או הנצרות ללא ירושלים במרכזן. שונה הוא הדבר כאשר בדת האסלאם עסקינן. אם נשמיט לבנה זו מן העמוד המוסלמי הוא יוכל עדיין לעמוד על תלו למרות פגם זה. זאת הן על סמך המשמעות התאולוגית אשר יוחסה לעיר הן בגלל היותה עיר נידחת וחסרת חשיבות לאורך מרבית שנות שלטון המוסלמים בה. ביהדות ובנצרות שונה הדבר תכלית שינוי הן ברמה התאולוגית הן במישור ההיסטורי. ואף על פי כן האיום הציוני על ירושלים, כפי שהוא נתפס בעיני המוסלמים, יצר דינמיקה חדשה, חריפה אף מן הדינמיקה שיצר הכיבוש הצלבני בשעתו. שהרי בתקופת מסעי הצלב, כפי שנאמר לעיל, לא הייתה עדיין קדושת ירושלים ברורה וממוסדת בתודעה המוסלמית, מה שאינו כן בתקופתנו. משמע: הישגה של תקופת מסעי הצלב באשר למעמדה של ירושלים היא נקודת המוצא לתודעה המוסלמית האקטואלית. מעבר לכך: עם גבור ההתעניינות האירופית במקומות הקדושים לנצרות בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט, בעיקר במאה ה-19, גברה החשדנות המוסלמית כלפי הנצרות והיהדות. אם מוסלמים טוענים כיום, כפי שטענו אף בעבר, שהם מוכנים להקריב את חייהם למען עיר זו, אין הדבר שונה ברמה הסובייקטיבית מאמירתו של כל בן דת אחרת, למרות כל ההבדלים שנמנו לעיל.

ודומה כי אנו היהודים הם הראשונים היכולים לחוש אמפתיה, בהבדל מסימפתיה, כלפי גישה זו. שהרי המוסלמי הממוצע נתקל כיום בסתירה בין ההיגד האלוהי (ואחת היא אם זה היגד אלוהי ישיר המובא בקוראן, או זה המפורש לפי חכמי ההלכה המוסלמיים) ובין המצב האקטואלי. אם כן, מי צודק? האל או ההיסטוריה? אין כל ספק כי הצדק עם האל וכי הסתר הפנים הוא זמני בלבד. אנו כיהודים עמדנו בפני דילמה זו כאלפיים שנה. היה ברור לנו מתוך המקרא והאתוס היהודי כי מקומנו בארץ ישראל

14. שרון, עמ' 9-12.

ובירושלים וכי שהותנו בגולה – תארך ככל שתארך – אינה אלא זמנית. ברגע שנפתרה הדילמה היהודית החלה הדילמה הערבית. הערבים נכנסו, מאז הופעת הציונות והקמת מדינת ישראל, לתקופה של הסתר פנים בכל הקשור לארץ ישראל ולירושלים. אנו, שעברנו זאת, יכולים להבינם אף ללא הזדהות עמם.

קיצורים וביבליוגרפיה

- א. יפה – פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, עורכת: ח' לצרוס-יפה, תל אביב תשכ"ז.
- ב. יפה, קדושתה – ח' לצרוס-יפה, קדושת ירושלים במסורת האסלאם, מולד, כרך ד', חוברת 21, עמ' 219-227.
- ג. סיון – ע' סיון, קדושת ירושלים באסלאם, בתוך: סוגיות בתולדות ארץ ישראל תחת שלטון האסלאם, עורך: מ' שרון, ירושלים תשל"ו, עמ' 35-42.
- ד. חסון – י' חסון, ירושלים בראייה המוסלמית: הקוראן וספרות המסורת, בתוך: ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה, 638-1250, ירושלים 1987, עמ' 287-313.
- ה. סיון, צלב – ע' סיון, קדושת ירושלים באסלאם בתקופת מסעי הצלב, בתוך: ספק ירושלים, התקופה הצלבנית והאיובית, 1099-1250, ירושלים תשנ"א, עמ' 287-303.
- ו. שרון – מ' שרון, תהליכי חורבן ונומאדיזציה בארץ ישראל תחת שלטון האסלאם (633-1517), בתוך: סוגיות בתולדות ארץ ישראל תחת שלטון האסלאם, עורך: מ' שרון, ירושלים תשל"ו, עמ' 9-32.
- ז. פורת – י' פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1918-1929, ירושלים תשל"א.